

OLOSZ LEVENTE¹

Lojalitástól az ellenállásig. A magyarországi cionista mozgalom mentési stratégiáinak alakulása 1944-ben

Between Compliance and Defiance: The Evolution of Rescue Strategies of the Hungarian Zionist Movement in 1944

Absztrakt

A tanulmány a magyarországi cionista mozgalom 1944-es mentési és túlélési stratégiáinak változásait vizsgálja a német megszállás előtti és utáni időszakban. A kutatás Mintzberg emergens stratégia elméletére és az „erős stratégia” modelljére támaszkodva elemzi, hogyan alkalmazkodtak a cionista szervezetek a drámaian változó körülményekhez. A tanulmány bemutatja, hogy a cionisták kettős, hibrid stratégiát követtek: egyrészt makroszintű politikai megküzdési stratégiákat alakítottak ki (a magyar politikai elit meggyőzése, német tárgyalások, diplomáciai kapcsolatok), másrészt adaptív, rövidebb távú túlélési módszereket alkalmaztak (hamis iratok, bunkerek, illegális határátlépések). A német megszállás előtt a mozgalom még bízott a magyar törvényesség védelmében és a kormányzó lojalitásában, azonban március 19. után kénytelen volt illegális módszerekre támaszkodni. A tanulmány rávilágít, hogy bár a cionisták minden lehetőséget kihasználtak a mentésre, 1944 tavaszán kudarcok sorával szembesültek, mivel szinte senki sem volt hajlandó segítséget nyújtani nekik. A helyzet csak 1944 nyarán, a deportálások leállítását követően változott meg, amikor a belpolitikai és geopolitikai változások egy sokkal sikeresebb mentési akciónak ágyaztak meg.

Kulcsszavak: holokauszt, cionizmus, Magyarország 1944, mentési stratégiák, zsidó ellenállás, Brand–Kasztner-akció, Mentőbizottság, Komoly Ottó, haluci mozgalom, német megszállás, zsidóüldözés, túlélési stratégiák, illegális tevékenység, diplomáciai mentés

¹ Szerkesztő, *Erdélyi Krónika* ismeretterjesztő portál; Erőszakkutató Intézet; Holokauszt Emléközpont.

Abstract

This study examines the evolution of rescue and survival strategies employed by the Hungarian Zionist movement in 1944, both before and after the German occupation. Drawing on Mintzberg's emergent strategy theory and the "strong strategy" model, the research analyzes how Zionist organizations adapted to dramatically changing circumstances. The study demonstrates that the Zionists pursued a dual, hybrid strategy: on one hand, they developed macro-level political coping strategies (convincing the Hungarian political elite, negotiating with Germans, diplomatic connections), while on the other hand, they employed adaptive, short-term survival methods (false documents, bunkers, smuggling operations through the borders). Before the German occupation, the movement still trusted in the protection of Hungarian legality and the regent's loyalty, but after March 19, it was forced to rely on illegal methods. The study reveals that although the Zionists exploited every possible opportunity for rescue, they faced a series of failures in spring 1944, as virtually no one was willing to provide assistance. The situation only improved in summer 1944, after the halt of deportations, when domestic political and geopolitical changes enabled more successful rescue operations.

Keywords: Holocaust, Zionism, Hungary 1944, rescue strategies, Jewish resistance, Brand-Kasztner operation, Relief and Rescue Committee, Otto Komoly, Halutz movement, German occupation, Jewish persecution, survival strategies, illegal activities, diplomatic rescue

Bevezetés

A tanulmány célja, hogy bemutassa a magyarországi cionista mozgalom megküzdési és túlélési stratégiáinak változásait a második világháború időszakában. Fontos azonban figyelembe venni azokat a szocializációs és társadalomtörténeti tényezőket is, amelyek már jóval korábban, az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában, majd a két világháború között kialakultak, és meghatározták a magyar cionisták mentalitását. Ebből következően a tanulmány amellett érvel, hogy a cionista mozgalom 1944-ben tanúsított magatartása a csoport tagjainak évtizedek alatt kialakult szocializációján, a háború alatt szerzett tapasztalatain és a környező országokban folyó zsidóüldözés állapotáról szerzett ismereteiken alapult.

A másik problémakör a mentések megvalósításának feltételeire vonatkozik. Vagyis, hogy a cionisták mentési kísérletei mennyiben függtek belső szervezettségüktől, felkészültségüktől, tagjaik egyéni képességeitől, és mennyiben olyan külső tényezőktől, mint a háború menete,

a belpolitikai átrendeződések vagy a nemzetközi diplomáciai kezdeményezések. Ez a tanulmány nem vállalkozik az egyes mentési stratégiák részleteinek feltárására, csupán a fő irányokra és tendenciákra kíván rávilágítani. Elsősorban a mentési stratégiák végrehajtóinak meglátásai és reflexiói alapján elemzi tevékenységük sikerességét és kudarcait.

Fontos kiemelni, hogy a magyarországi cionista mozgalom intézményileg és szervezetiileg fragmentált csoportot alkotott. A Magyar Cionista Szövetséghez három nagy párt tartozott (a szocialista Ichud, a polgári Klál, vagyis az Általános cionisták és a vallásos cionisták, a Mizrachí), miközben a Palesztinát erőszakos eszközökkel meghódítani kívánó jobboldali Ze'ev Jabotinsky pártjának magyarországi fiók-szervezete nem kapcsolódott a Szövetség központi struktúrájához. Meghatározó szerepet játszottak az ifjúsági mozgalmak (halucok), amelyek tagjai elkötelezetten vallották magukénak a cionista eszmét, rendszeresen tartottak összejöveteleket, és ténylegesen készültek kivándorolni Palesztinába. Ezek az ifjúsági szervezetek legtöbbször kapcsolódtak az egyes pártokhoz: az Ichudhoz legközelebb állt a Dror-Hábonim, az Általános cionistákhoz a Hánoár Hácioni, a Mizrachihoz Bné Akiba, a jobboldali párt ifjúsági szervezetét pedig Betár néven ismerték. A leg-erősebb ilyen csoportosulás a forradalmi-szocialista nézeteket valló Hásomer Hácáir volt, amely politikailag elkülönült az előzőektől, illetve a Makkabi Hácáir, mely 1941-től honosodott csak meg az országban, mikor a csoport szlovákiai tagjai idemenekültek. Kiemelt intézményként működött még a Palesztina Hivatal, amely a Zsidó Ügynökséghez tartozott és a palesztinai kivándorlási engedélyek elosztásáért felelt. Ügyvezető igazgatója, Krausz Miklós sok konfliktusba keveredett a különböző pártokból delegált Palesztina Bizottság tagjaival, akik felügyeleti jogkörrel rendelkeztek az intézmény fölött. A Kajemet Lejiszrael (Zsidó Nemzeti Alap) és a Keren Hájeszod („Palesztinai Alapítványi Alap”) pedig a cionista földvásárlásra és telepítésre szánt magyarországi adományokat kezelték.

A cionista mozgalom 1944-ben alkalmazott stratégiáinak elemzéséhez a stratégiaelmélet modern megközelítései nyújtanak fogódzót. Mintzberg emergens stratégia fogalma szerint a szervezetek gyakran nem merev, előre meghatározott terveket követnek, hanem dinamikusan reagálnak a környezet változásaira, megőrizve alapvető céljaikat,

miközben tevékenységeiket az adott körülményekhez igazítják.² Ezt az adaptív megközelítést az „erős stratégiának” nevezett modell azáltal egészíti ki, hogy képes a változó körülményekhez igazodni, miközben az eredeti célkitűzéseket fókuszban tartja.³ Ez a stratégiaelmélet a holokausz alatti politikai-társadalmi csoportok döntéshozatalról szóló elemzéseiben is megragadható.⁴

A magyarországi cionista mozgalom esete ezt a rugalmas stratégiai alkalmazkodást tükrözi, hiszen a háború előtti időszakban kialakított stratégiáikat – legyen az legális vagy illegális – a német megszállás után sem módosították alapvetően, csupán a megváltozott környezet követelményeihez igazították és terjesztették ki. Bár a mentésekben és a segélyezésben az egyéni kezdeményezések és spontán helyzetek kihasználása is szerepet kapott, a vizsgálat fókusza a cionista szervezetek döntéshozatali mechanizmusainak és stratégiáinak felülnézeti perspektívából történő nyomon követésére irányul. A politikai-társadalmi korlátok miatt a mentési tevékenységek legtöbbször nem véletlenszerű reakciók, hanem a szűkös mozgástérben kialakított szervezeti stratégiák alapján zajlottak.

Megküzdési stratégiák a német megszállás előtt

Az első zsidótörvények életbe lépésétől kezdve, majd a háború kitörésével a magyarországi cionista mozgalom figyelemre méltó alkalmazkodóképességről tett tanúbizonyságot. Először is a hitközségi intézményekkel együttműködve részt vállalt a zsidóellenes rendelkezések és a háború negatív hatásainak az enyhítésében (OMZSA és MIPI).⁵ Mindemellett igyekeztek kiaknázni az antiszemita atmoszférában rejlő lehetőségeket is. A jobboldali cionista, Szilágyi Dénes olyan röpiratot adott ki, amellyel az ország zsidótalanításában érdekelt legradikálisabb

² Mintzberg 1987, 66–73.

³ Rumelt 2011, 18–179.

⁴ Könyvében Timothy Snyder részletesen bemutatja, hogy a kényszerpályák és a stratégiai alkalmazkodás korlátai miként határozták meg a szovjet, majd német megszállás alá került kelet-európai országokban az etnikai csoportok és politikai szereplők túlélési stratégiáit. Snyder 2016, 110–395.

⁵ Novák 2002a, 512–513.

antiszemiták szimpátiáját kívánta megnyerni.⁶ Bár az elgondolást a központi cionista intézmények ellenezték, az MCSZ elnöke, Komoly Ottó is rendszeresen folyamodott ehhez a retorikai fogáshoz, amikor a hatóságoknál a cionista mozgalom számára kedvező elbánást szeretett volna elérni. Szintén erre gondolhatott a mozgalom erdélyi részének akkori vezetője, Marton Ernő, Komoly Ottónak küldött levelében: „[Az előadásom] magja, [...] [hogy] a zsidóság kötelessége azt a csodálatos alkalmat, amelyet 1917 egyszer már nyújtott⁷ és az elkövetkező évek bizonyára ismét nyújtani fognak, teljes erejével kihasználni.”⁸ Konkrét próbálkozásként merült fel, hogy náci Németország és a Zsidó Ügynökség között létrejött Haavara-egyezményt Magyarországon is alkalmazzák. A konstrukció a magyar zsidók kivándorlását segítette volna elő, azonban a háború kitörése azt okafogyottá tette.⁹

A cionisták a mozgalom hagyományos tevékenységeit az új körülményekhez igazítva végezték. Három fő tevékenységi területet lehet azonosítani: a cionista intézményrendszer fenntartását, az oktatást és felvilágosítást, valamint a kivándorlás (alija) előmozdítását. Az intézmények kapcsán fontos kiemelni, hogy Felvidék déli sávjának és Észak-Erdély visszacsatolását követően politikai ellentét alakult ki a visszacsatolt részek jellemzően fejlettebb szervezeti rendszerei, illetve a budapesti központi intézmények között, elsősorban a jogkörök és a pénzügyi elosztás kérdésében. Végül sikerült rendezni az ellentéteket.¹⁰ Ugyanakkor a belügyminiszter 1940. július 11-i döntése súlyos csapást mért a mozgalomra, mivel a Magyar Cionista Szövetség helyi szervezeteit feloszlatta, csupán a budapesti központ maradhatott fenn. A helyi szervezetek tevékenysége ezt követően illegálisan vagy más név alatt, féllegális formában folytatódott.

A zsidó, és ezzel együtt a cionista sajtó betiltását a cionista mozgalom olyan könyvek és brosúrák kiadásával próbálta áthidalni, amelyek nem minősültek sajtóterméknek, mindeközben sorozatban és nagy

⁶ Veszprémy 2018, 108–112.

⁷ A szerző a cionista mozgalom első világháború végi megerősödésére utal, amikor az antiszemita közhangulatban a cionizmus jelentős befolyásra tett szert mind a zsidó közéletben, mind a magyar belpolitikában. E folyamat csúcspontját a cionista gárda létrejötte jelentette. Lásd: Olosz 2024, 179–195.

⁸ YVA. P.31. 38/280–281. Marton Ernő levele Komoly Ottónak. 1943. február 17.

⁹ Novák 2002b, 326.

¹⁰ Novák 2002a, 529.

példányszámban kiadva széles körben terjesztették a mozgalom céljait és értékeit. Ebben a tekintetben megemlíthetők a Spinoza-füzetek vagy a Bialik-könyvtár sorozatok, mindenekelőtt pedig a kolozsvári Fraternitas Kiadóvállalat kiadványai. E kiadó jelentette meg többek között Komoly Ottó *Cionista életszemlélet* című brosját, amelyet vállaltan „propagandának” szántak.¹¹ A kiadványok, az előadások, valamint a cionista intézmények által működtetett szociális- és segélyszervezetek mind azt a célt szolgálták, hogy rezilienssé tegyék a zsidó társadalmat, fejlesszék a zsidó öntudatot és erősítsék a zsidó szolidaritást.

A Magyarországról Palesztinába kivándorlók száma az első zsidótörvények meghozatala után a korábbi évekhez képest növekedésnek indult; 1938 és 1941 között közel 1600 személy utazott legálisan Palesztinába. Miután 1941 tavaszán Magyarország belépett a háborúba, az angol hatóságok az ellenséges állapotokra hivatkozva leállították a zsidó bevándorló engedélyek kiadását. 1943-ban a Zsidó Ügynökség elérte, hogy egy kisebb csoport „vatnik” (a cionista mozgalom régi tagja) és egy nagyobb, 16 éven aluli gyerekeket magába foglaló csoport kaphasson bevándorlási engedélyt.¹² Ekkor a palesztinai bevándorlási engedélyeket elsősorban a menekült cionistáknak és a gyerekeknek juttatták, a magyar mozgalom tagjai csak elvétve részesültek belőle. Komoly felzúdulást keltett a cionista közéletben, amikor a mozgalommal szemben korábban ellenséges magatartást tanúsító, befolyásos ortodox zsidók jutottak hozzá a ritka engedélyhez, majd sikeresen távozhattak Palesztinába.¹³

A tevékenységi körök némileg eltértek a haluci csoportok között, mivel ott nem az intézményrendszer megőrzésén, hanem az alijára való felkészülésen volt a fő hangsúly. Ezt a haluci mozgalom számos beszámolója is megerősíti, amelyek központi témája a felkészítő telepek, vagyis a háksárak működésének biztosítása.¹⁴ Mivel a felkészítő táborok illegálisan működtek, és azokat a hatóságok sokszor felszámolták, a tagok igyekeztek elszigetelten, feltűnés nélkül élni. Idejük nagy részét

¹¹ YVA. P.31. 38/270. Marton Ernő levele Komoly Ottónak. 1942. augusztus 17.

¹² Molnár 2015, 325; YVA. P.31. 38/298–300. Tiltakozó levél Marton Ernő részére. 1943. december 26.

¹³ YVA. P.31. 38/279, 280–281. Komoly Ottó és Marton Ernő közti levelezés. 1943. február 15–17.

¹⁴ MA. 15190. Hánoár Hácioni Titkárságának jelentések, 1941.

a héber tanulásra, kulturális oktatásra és a fizikai munkára fordították.¹⁵

Összességében elmondható, hogy a magyar cionista mozgalom tagjai a háborúba lépést követően gyorsan alkalmazkodtak a megváltozott, sokszor ellenséges körülményekhez, és óvakodtak mindennemű olyan cselekedettől, amivel felhívhatták volna magukra a figyelmet. Legfőképpen a kormány kritizálásától tartózkodtak. Ennek oka, hogy minden konfrontatív magatartás ürügyül szolgálhatott volna újabb zsidóellenes intézkedésekre vagy a fennálló rendelkezések további szigorítására.¹⁶

1941-től a cionista mozgalom feladatköre kiegészült a nácik által megszállt osztrák, lengyel és szlovák területekről menekülő zsidók mentésével és segélyezésével. Ahogy azt már többen leírták, a művelet a menekültek határon való átjuttatására, elhelyezésére, pénzügyi és egyéb segélyezésére terjedt ki. A tevékenység organikus módon fejlődött ki.¹⁷ Kezdetben a halucok segítettek a mozgalom tagjainak átjutni a szlovák határon, illetve a Brand házaspár lakása vált a menekültek fogadó központjává. A házaspár kezdeményezéséből nőtt ki a híressé vált Budapesti Segély- és Mentőbizottság, amely abban emelkedett ki minden más csoport közül, hogy a háborús viszonyok között képes volt rendszeres levelezést és pénzügyi forgalmat folytatni az egyes nemzetközi cionista intézményekkel. Kiemelkedő ezek közül a kapcsolat a Zsidó Ügynökség isztambuli kihelyezett fiókjával, ami mentőbizottságként is funkcionált; a Cionista Világkongresszus haluci vezetőjével, Nathan Schwalbbal; illetve a Joint Distribution Committee (Joint) svájci vezetőjével, Saly Mayerrel. A futárszolgálatot rendszerint olyan német és magyar hírszerző szolgálatoknak is dolgozó közvetítőkkel teljesítették, akiknek átjárása volt a lezárt államhatárokon. Ebből következően a Mentőbizottság tagjai a német katonai elhárítás, különösen az Abwehr magyarországi tisztjeivel is kapcsolatba kerültek. A Mentőbizottság kezdetben csak az Ichud pártcsalád tagjaiból állt, azonban rövidesen minden párt saját tagot delegálhatott. Első embere az MCSZ elnöke, Komoly Ottó lett. Azért is volt szükség a szervezetre, mivel az MCSZ

¹⁵ Ronén 2016, 194; MA. 20488. Roth Siegfried jelentése Moshe Koldny-nak. 1943. szeptember 10.

¹⁶ A magatartás szintén nem volt példa nélküli Közép-Kelet-Európában. Lásd: Kubátová 2014, 511.

¹⁷ Golan 2014, 5–10; Novák 2007, 148–149.

hivatalos státuszát nem akarták illegális tevékenységgel veszélyeztetni. A Mentőbizottság, a Palesztina Hivatal és a haluci csoportok között nem konfliktus nélküli, de átfogó együttműködés alakult ki, amely még a mindig kényes pénzelosztásban sem szenvedett nagyobb csorbát.¹⁸

A menekült cionisták több haluci csoportban vezető helyet vívtak ki maguknak, miközben meghonosították az üldöztetés alatt elsajátított ellenállási technikákat. Vita bontakozott ki arról, hogy a magyar halucok kövessék-e lengyelországi társaik fegyveres, hősies és önfeláldozó stratégiáját, vagy inkább a tagok életének megmentésére törekedjenek a már kisebb-nagyobb sikerrel alkalmazott irathamisítás, szöktetés, megvesztegetés technikáival. Az ötlet lengyelországi pártolóit hamar leszavazták, azonban az isztambuli iroda biztatására mégis létrehoztak egy védelmi szervezetet Hágáná néven. Ennek feladatául szabták a fegyverek beszerzését, a fiatalok kiképzését, a bunkerek létesítését, vagyis a felkészülést egy esetleges fegyveres ellenállásra.¹⁹ A Hágáná végül különböző csoportok koordinálásán túl nem fejtett ki érdemi tevékenységet.²⁰ A mentési tevékenységek prioritásai a Mentőbizottság 1943 októberére kiállított költségvetésén is jól megmutatkoznak: míg a Szlovákiából Magyarországra történő szökésekre 114 ezer, a cionista mozgalom szervezési költségeire 15 ezer, a menekültek élelmezésére, elszállásolására 34 ezer koronát, a Hágáná javára csupán 500 koronát költöttek.²¹

A védelmi bizottság létezéséről természetesen az elnöknek és Kasztner Rezsőnek, a Mentőbizottság második emberének is tudomása volt. Sőt, 1944 elején körükben még a zsidó munkaszolgálatosok felfegyverzésének ötlete is felmerült.²² Mindazonáltal Komoly Ottó és a cionista központi intézmények – a hitközségi zsidó vezetők többségéhez hasonlóan – feltűnő lojalitást tanúsítottak a magyar kormány, az állami intézmények és a kormányzó iránt. Ennek oka, hogy a magyar patriotizmus hangsúlyozásában látták a magyar zsidók megmenekülésének

¹⁸ Cohen 1986, 29–50.

¹⁹ YVA. P.32. 3/1. Beszámoló a cionista ifjúság lengyelországi tagjaitól, akik Magyarországon éltek és onnan alijáztak. 1944. március 12.; Cohen 1986, 48, 61.

²⁰ YVA. P.52. 123. fólio számozás nélkül. S.I.M.E. jelentés Springmann Sámuel kihallgatásáról. 1944. június 1.

²¹ MA-YYA. D.1.1355. 262–263. Mentőbizottság jelentése Isztambulba. 1943. november 19.

²² YVA. P.32. 3/1. Beszámoló a cionista ifjúság lengyelországi tagjaitól, akik Magyarországon éltek és onnan alijáztak. 1944. március 12.

kulcsát. A Kállay-kormány zsidókérdésben vallott politikája pedig ezt a nézetet megerősítette. Beszédes a Mentőbizottság – feltehetően Komoly Ottó által írt – 1943. júliusi beszámolója, amely a magyar zsidóság különleges helyzetét rögzítette. Szerinte a kitelepítések (kamenyec-podolszkiji deportálások), a zsidótörvények és a munkaszolgálat által okozott jelentős károk és veszteségek ellenére a magyar zsidóság kivételes helyzetben volt, mivel Kelet-Közép-Európában szinte egyedüliként nem kezdték meg fizikai megsemmisítésüket. A más országokban véghezvitt pusztítás miatt pedig a magyar zsidóság lett Európa legnagyobb zsidó közössége.

„Szeretnék egy lehetőleg világos áttekintést adni nektek az általános helyzetünkről. Ez számotokra érdekes lehet, mert itt Európa legnagyobb zsidó közösségének sorsáról van szó. Ezt a közösséget már ma megmentettnek tekinthetjük, ami azt jelenti, hogy nem áll fenn az a veszély, hogy egy ilyen belső fejlődés következtében egy szélsőséges radikális irányzat hatalomra kerülhetne, és a szomszédos országok, mint Szlovákia, Horvátország és Románia vad antiszemita módszereit alkalmazhatná ellenünk. 1943 februárjáig tartani lehetett attól, hogy a vezető magyar körök akarata ellenére és egy könyörtelen nyomás hatására az askenázok [németek] követeléseai mégis teljesülhetnek, de ma már úgy gondoljuk, hogy a magyar kormány elég erősnek érzi magát ahhoz, hogy egy ilyen nyomásnak ellenálljon. [...] A magyar zsidóság tulajdonképpen a Gíyus [munkaszolgálat] útján került közvetlen érintkezésbe az úgynevezett [megsemmisítés] szellemével.²³ [Kállay Miklós] utolsó beszédében, amely nagy feltűnést keltett és látható elégedetlenséget váltott ki az askenázok [németek] körében, kijelentette, hogy a háború után a zsidókat Magyarországról ki kell telepíteni, de addig Magyarország nem tér el hagyományos humanitárius álláspontjától. Ez a kijelentés megerősíti azt a re-

²³ Az idézett mondatban a szellem szó mellékneve hiányosan szerepel: „Es war eigentlich der Arbeitsdienst, wodurch die ungarische Judenheit mit dem sogenannten Z...gesist in unmittelbare Berührung gekommen ist.” A hiányzó szótöredék helyére valószínűsíthetően a Zeitgeist (kor szelleme) vagy Zerstörungsgeist (rombolás vagy pusztítás szelleme) kerül. YVA. P.12. 52/2–6. [Budapesti Segély és Mentőbizottság jelentése a Zsidó Ügynökség isztambuli kirendeltségéhez]. 1943. július 18.

ményt, amelyet e jelentés elején kifejeztem. [...] Horthy birodalmi kormányzó, tengernagy [...] féltékenyen őrizte az ország függetlenségét, és óvta a belpolitikát a radikális politikai köröktől. Hű maradt a magyar politikai hagyomány vezérelveihez, így – annak ellenére, hogy az ő nevéhez fűződnek az 1919-es ellenforradalom antiszemita zavargásai – több százezer zsidó életének őre lett.”²⁴

Az idézetből egyértelműen kitűnik, hogy Komoly Ottó és valószínűleg a magyarországi cionista vezetés 1943 közepén már abban a hitben ringatta magát, hogy a magyar zsidóság nem kerül a többi üldözött zsidó csoport sorsára. A magyar politikai vezetés Horthy Miklóssal az élen addig megvédte a magyar zsidóságot a németektől és a jövőre nézve is ezt a magatartást prognosztizálták. Ebben a helyzetben logikusnak tűnt számukra, hogy a magyar zsidók lojalitására épített stratégia működőképes, és folytatása szükséges a háború végéig.

A cionista vezetőség belső meggyőződése a hivatalos állásfoglalásokban is visszaköszön. 1942 és 1944 között Komoly Ottó a különböző minisztériumoknak címzett beadványaiban igyekezett elérni, hogy a kormány támogatást nyújtson a cionista és általános zsidó közösséget érintő célkitűzések megvalósításához. A tennivalók közé tartozott egy cionista hetilap felállítása, a visszatért munkaszolgálatosok integrációjának elősegítése és a máramarosszigeti zsidók katasztrofális életkörülményeinek javítása. Az ilyen beadványokban rendszeresen kiemelte a magyarországi zsidók „hazafias beállítottságát”, és dicsérettel illette a magyar kormány kedvező zsidópolitikáját, különösképpen a környező országok „katasztrófájának” tükrében. Eközben persze enyhe kritikát is megfogalmazott a zsidótörvények, a munkaszolgálat és más zsidóellenes rendelkezések kapcsán.²⁵ Komoly Ottó legfőbb célja az MCSZ-re vonatkozó korlátozások megszüntetése volt. 1943 decemberében törekvése sikerrel járt, mivel a belügyminiszter újra engedélyezte az MCSZ országos működését, ami lehetővé tette az 1940-ben betiltott vidéki fiókegyesületek újbóli megnyitását. Az országos szervezet újjáépítése

²⁴ YVA. P.12. 52/2–6. [A Budapesti Mentő- és Segélyező Bizottság jelentése a Zsidó Ügynökség isztambuli fiókjának]. 1943. július 18.

²⁵ YVA. P.31. 41. Komoly Ottó beadványai, memorandumai.

érdekében a szervezési munkát az egész országban megkezdték. Komoly reményét fejezte ki arról, hogy a politikai fordulat következtében „adva van egy erős cionista mozgalom megteremtésének lehetősége.”²⁶ Az engedélyezés sikere azt a benyomást keltette, hogy törvényes úton, a kormányzat szándékait figyelembe véve elérhetők bizonyos könnyítések vagy pozitív változások. Ehhez a képzethez hozzájárultak Krausz Miklós sikerei, aki korábban szintén eredményeket ért el a kivándorlás engedélyezésében a magyar hatóságnál.²⁷

Mentési és menekülési módok a német megszállás után

A cionista vezetők tisztában voltak egy esetleges német megszállás okozta veszéllyel, amely döntési helyzetbe hozná azokat a magyarországi csoportokat és politikai szereplőket, akik a délvidéki vérengzésben vagy az 1941-es „lengyel nemzetiségű zsidók” deportálásában is tevőlegesen részt vettek. Komoly Ottó 1943-ban ezt egyértelművé is tette az isztambuli levelében: „Nem tudjuk, hogyan tovább, de meggyőződésünk, hogy a további sorsunk most már nem annyira a magyar hatóságoktól, hanem más eshetőségektől függ. Például ha Magyarország teljesíti a londoni rádió követelését, hogy azonnal szakítson Németországgal, és ha a jelenlegi rezsim erre nem hajlandó vagy nem képes, új kormányt kell alakítani, amely megteszi ezt a lépést. Az adott körülmények között ez Magyarország azonnali német katonai megszállását eredményezné, ami halálos ítéletet jelentene a magyar zsidóság, valamint azok számára is, akik a szomszédos országokból ide menekültek, és úgy gondolják, hogy itt megmentették az életüket.”²⁸

A megszállás bekövetkezte után a cionista vezetőket először sokk és rettegés kerítette hatalmába. Joggal félték attól, hogy a megszálló erők hírszerzése az ő tevékenységeiket is ismeri, és a többi letartóztatotthoz hasonlóan őket is elfogják.²⁹ A megszállás először a halucokban

26 YVA P.31. 38/307. MCSZ körlevél. 1944. február.

27 YVA. P.12. 52/19. Krausz Miklós levele Háim Barlashoz. 1943. szeptember 16.

28 YVA. P.31. 38/12. Komoly Ottó levele Háim Barlasnak. 1943. augusztus 25.

29 A megszállás körülményeiről és németellenes döntéshozók, üzenetemberek vagy értelmiségiek letartóztatásáról lásd: Bartha 2021a, 9–18.

aktivizálta azokat a beidegződött cselekvési mintákat, amelyeket az előző években sajátítottak el. Egyik vezetőjük, Perec Révész az események után nem sokkal írt levelében pontos magyarázatot adott arra nézve, hogy miért a mentések, és miért nem a fegyveres ellenállás irányát választották „Még amikor a Hágáná előkészítésére készültünk [1943 végén], vita alakult ki a haverim [tagok] között, hogy milyen jeleget kellene ennek öltenie. Az volt a kérdés, hogy a hácálá [mentés] vagy az előbbi [hágáná, vagyis fegyveres ellenállás] legyen. Az adott körülmények [a német megszállás] azonnal választ és tisztázást hoztak a kérdésben, a hácálá szükségessé vált, és minden erőnkkel erre koncentráltunk. A munka nem volt új számunkra, csak ott kellett folytatnunk, ahol az emigrációban abbahagytuk. [...] A peuláh [tevékenység] négy területre terjedt ki: nejárot [hamis iratok], tijul [kirándulás, vagyis Romániába történő illegális határátlépés], chuibuj [elrejtőzés, vagyis bunkerek] és kooperativa [együttműködés a haluci csoportok között] (élelmiszer, ruházat).”³⁰

Azonnal megkezdtek az irathamisítás kiterjesztését a mozgalom magyar tagjai számára is, mivel addig ezt a módszert csak a menekült tagok esetében alkalmazták. Mindezt azért, mert ez az irathamisítás jelentette minden további mentés alapját. A tagok hamis iratokkal keresztény identitáshoz jutottak, így kivonták magukat a zsidóellenes rendelkezések hatálya alól. Ezt a módszert maguk között „árjásításnak” nevezték. Az akció kiterjesztése azonban számos nehézséghez, ezáltal pedig lebukáshoz vezetett. Az átlagpolgárnak számos megfelelő irattal kellett rendelkeznie, a születési bizonyítványtól a lakásbejelentő lapig.³¹ A hamisításban a Hásomer Hácáir, a Dror Hábonim és a Hánoár Háci-oni jeleskedett, akik a munkában átfogó módon együttműködtek, azonban ők is csak néhány tucat személyt tudtak kiváló minőségű és elegendő mennyiségű hamis papírhoz juttatni.³²

A lengyel halucok hozták magukkal a bunkerépítések gyakorlatát, amely során romos házakban, pincékben, elhagyatott épületekben vagy természetes barlangokban alakítottak ki búvóhelyeket Budapest kör-

³⁰ MA-YYA. D.1.1359. 617–621. Perec Révész és Rafi Bensalom levele Wenja Pomeranznak és Menachem Badernek. 1944. május 19.

³¹ Uo. GFHMA. 534. Efra Agmonnal (Teichman) készült interjú. 1960. május 17.

³² Révész 2019, 163–166; MA-YYA. D.1.1360/700–709/. Mentőbizottság jelentése Isztambulba. 1944. július 31.

nyékén.³³ Az élelmiszer és fegyver tárolásához megfelelő és hosszú távú tartózkodást biztosító bunkerkezdeményezések ekkor még rendszerint kudarcot vallottak.³⁴ Általában csak ideiglenes bűvőhelyeket alakítottak ki, amelyekben a vidékről érkezett tagok rövid ideig meghúzták magukat, amíg társaik őket is ellátták hamis papírokkal és amíg egy megbízhatóbb lakóhelyet (általában albérletet) találtak számukra. Ígéretes mentési lehetőségnek tűnt a vidéki tagok Budapestre hozatala, ahol hamis keresztény papírokkal, bérelt lakásokban rejtőzhettek el. Nemcsak technikai akadályokkal kellett szembenézniük (hiszen a zsidóknak ekkor már tilos volt vonaton utazni), hanem azzal is, hogy sok vidéki tag ragaszkodott ahhoz, hogy a családjával vagy közösségével együtt maradjon.³⁵

Amennyiben a vidéki tagokat a fővárosba tudták hozni, hamis iratokat szereztek nekik, és biztonságos lakásban helyezték el őket, a legkézenfekvőbb mentési útnak az illegális román határátlépés mutatkozott. Nemcsak azért, mert arról értesültek, hogy ekkor a szomszédos államban némileg enyhébb elbánásban részesítik a zsidókat, hanem azért is, mert Bukarest és a közeli konstancai kikötő a háború idején a palesztinai kivándorlás legfontosabb csomópontjának számított. Fontos kiemelni, hogy az akcióban az összes haluci csoport részt vett, ebben őket a Mentőbizottság is támogatta, illetve szinte kizárólag saját tagjaik mentésére koncentráltak. Ez tehát egy önmentési akció volt. Bár utólag a titjul akciót a mentések egyik legsikeresebb módszereként emlegették, valójában visszás eredményekkel járt, mivel az útnak indult fiatalok egy jó része lebukott. Összesen 200-300 halucnak sikerült épségben túljutni a határon, ahol azonban továbbra sem múlt el minden veszély.³⁶ A titjul során elszenvedett súlyos veszteségekről több beszámoló is tanúskodik. Cvi Goldfarb júniusban arról írt, hogy „sajnos, mint már tudjátok, rengeteg veszteség ért minket [a titjul közben]: a legjobb havareink elestek, de mindennek ellenére folytatnunk kell, mert ez az egyetlen megváltás.”³⁷ Egy másik levélben Perc Révész hasonlóképp

³³ Bartha 2021b, 20–24.

³⁴ Bensalom 2003, 31–32; Szabó 2022, 101–103.

³⁵ Cohen 1986, 75–77.

³⁶ Bensalom 2003, 55–56; MA-YYA. D.1.976/3. Zwi Bassei és Moshe Masskowitz (Bukarest) levele Nathan Schwalbnak. 1944. július 20.

³⁷ MM-YYA. D.1.976/6/4. Cvi Goldfarb levele Schwalb Nathannak. 1944. június 12.

azon kesergett, hogy az „enzertijul”, vagyis a Románia irányába történő illegális határátlépés közben „hatalmas veszteségeket” voltak kénytelenek elkönyvelni.³⁸ Kasztner Rezső néhány hónappal később adott összefoglalása is megerősíti a csekély eredmény mellett átélt veszteségeket: „A legnagyobb csapásokat azonban az Enzerbe [Románia] irányuló Tijul mérte ránk. [...] Éppen a legjobbakat sújtotta a sors a legfeszültebb munka közben, amit a legnehezebb körülmények között végeztünk annak érdekében, hogy minél több családtag Romániába érkezzon.”³⁹

A halucok által alkalmazott stratégiák változó sikerei, illetve az elszenvedett súlyos veszteségeik nem bátorságuk, rátermettségük vagy kezdeményezőkézségük hiánya miatt következtek be. Épp ellenkezőleg: egy olyan időszakban próbáltak illegális módszerekkel menekülni, amikor a magyar közigazgatás, az erőszakszervezetek és a megszálló német karhatalmi erők a zsidó társadalom fizikai felszámolásán dolgoztak. A zsidóságot fenyegető jelentős rendőri és katonai jelenlét miatt a halucok menekülési kísérleteinek sikere eleve kétséges volt.

Tapasztalataik alapján a cionista vezetés számára a legkézenfekvőbb életmentési stratégiának az tűnt, hogy a magyar politikai vezetést meggyőzze a németekkel szemben addig folytatott zsidópolitikájuk folytatásáról. Tehát ha a németek nyomására zsidóellenes intézkedések meghozatalára kényszerülnek is, tartózkodjanak a gettósítástól és különösen a deportálásoktól. Komoly Ottó többször is megpróbált személyesen találkozni Imrédy Bélával, a Magyar Megújulás Párt vezetőjével. Imrédyt a zsidó vezetők olyan befolyásos konzervatív politikusnak tartották, aki bár antiszemita nézeteket vallott, a zsidók fizikai megsemmisítését nem akarta, így „esélyes, posszibilis vezető politikusnak számított, aki segíthet a zsidóság ügyében a rendkívül nehéz helyzetben.”⁴⁰ Komoly célja az volt, hogy bemutassa a gázkamrákat, mint a deportálások következményeit, és ezzel hasson az egykori miniszterelnök vallásos lelkiismeretére. Imrédy azonban minden alkalommal kitért az ilyen találkozók elől.

38 GFHMA. 26218/2. Révész Perec és Cvi Goldfarb jelentése Háim Pomeránzhoz (Isztambul). 1944. július 31.

39 MM-YYA. D.1.1359. 660–669. Kasztner Rezső jelentése Nathan Schwalbnak. 1944. július 12.

40 Mester 2012, 24–25.

A zsidóellenes intézkedések szigorodásával a cionista vezetés a Központi Zsidó Tanáccsal együtt több, az ország politikai vezetésének szánt memorandum megszövegezésében vett részt. Ezeknek a beadványoknak közös jellemzője volt, hogy ismertették a gettósítások és deportálások akkori állapotát, az azt kísérő kegyetlen bánásmódot, valamint a közösség teljes pusztulásának valószínűségét. A Zsidó Tanács vezetőinek nyomására ezek a beadványok rendszerint nem tartalmaztak utalást a deportáltak tömeges megsemmisítésére, pedig a magyar zsidó vezetés tisztában volt ezekkel.⁴¹ Komoly Ottó és társai javaslatára a beadványok májustól egy újabb érvvel egészültek ki: a magyar zsidókat az országon belüli munkavégzésre kellene igénybe venni. Komoly saját bevallása szerint több fórumon is próbálta meggyőzni a magyar politikai vezetést a magyar zsidók gazdasági hasznosságáról. Pár héttel később keletkezett levelében számos ilyen beadványról tesz említést: „A gazdasági életből kiszakított zsidó tömegeket a közhasznú munka szolgálatába állítani és a bombázások által megrongált épületek újjáépítésében teljes körű együttműködésünket felajánlani volt az az elképzelés, amelyet fáradhatatlanul propagáltunk a kormány felé intézett számos petícióval, abban a reményben, hogy a deportálást így tudjuk elhárítani.”⁴² Ez a stratégia nem volt példa nélküli, mivel a nácik által megszállt Európában a zsidó tanácsok a zsidók munkára fogását bevett menekítési stratégiaként alkalmazták.⁴³

A „magyar vonalnak” is nevezett stratégia megegyezett a Központi Zsidó Tanács elgondolásával. Történelmi tények és történészi feldolgozások sora bizonyítja, hogy ez az irányvonal kudarcot vallott, a magyar politikai elit nem respektálta a beléjük fektetett bizalmat.⁴⁴ Komoly Ottó ezt a deportálások leállítását követően egyik levelében kénytelen volt beismerni: „Aligha tudunk sikerekről beszámolni, főleg azon a területen, ahol az én feladatom lett volna dolgozni: az új Hagar Misradim [magyarországi hivatalok/minisztériumok] felé.” Megoszlanak a törté-

41 A legújabb kutatások rávilágítanak, hogy a Pesti Izraelita Hitközséghez tartozó zsidó vezetők már 1943-tól részletes információkkal rendelkeztek a környező országokban zajló zsidóüldözésekről. Tisztában voltak a gettósítás folyamatával, a munkatáborok működésével, sőt, a tömeges gyilkosságok tényével is. Schweitzer 2022, 201–212; Veszprémy 2023, 21.

42 YVA. P.32. 2/33–35. Komoly Ottó levele Háim Barlasnak. 1944. július 29.

43 Trunk 1972, 165.

44 Veszprémy 2023, 87–89; Laczó 2019.

nészi vélemények arról, hogy a magyar politikai elit viselkedése minek köszönhető, jelen írás e kérdés részletes vizsgálatától eltekint.⁴⁵ A cionisták szemszögéből mindenesetre úgy tűnt, hogy a magyar vezetés nem kíván szembehelyezkedni a németek zsidópolitikájával. Komoly néhány sorral előbb idézett levelét így folytatta: „A németek érkezését követő első napokban igyekeztünk olyan személyekkel érintkezni, akik a megváltozott körülmények között valószínűleg meghatározó szerepet tölthetnek be. Sajnos korábban nem tartottunk semmilyen kapcsolatot az antiszemitákkal, így csak néhány érintkezési pontunk volt. És ezeket sem lehetett felhasználni, mivel már néhány nap múlva tudomásunkra hozták, hogy a zsidókérdésben a magyar kormánynak kevés beleszólása lesz, és ahol mégis megőrizheti saját illetékességét, ott a jobboldali pártprogramokban lefektetett elvek fogják vezetni.”⁴⁶

A semleges államok diplomatái ekkor még jellemző módon távol tarották magukat az eseményektől. A magyar zsidóság tragédiája kapcsán működésük csupán zaklatott jelentésekre és tétova intervenciókra korlátozódott.⁴⁷ A megszállást követően így például Carl Lutz még eszköztelennek bizonyult arra, hogy a hozzá forduló zsidók százait pártfogásba vegye.⁴⁸ A vele együttműködő Krausz Miklós pedig júniusban még teljesen kilátástalannak látta a magyar zsidók helyzetét: „A fentiekből látható, hogy az egész magyar zsidóság halálra van ítélve. Nincsenek kivételek, nincs menekvés, nincs lehetőség a bujkálásra, így szembe kell néznünk a sorsunkkal [...]. Számunkra még az a lehetőség sem adott, hogy Románia felé induljunk, mert a határait a magyar oldalon olyan szigorúan őrzik, hogy a menekülés szinte kizárt. Csak két lehetőség van: öngyilkosság vagy belenyugvás a sorsba.”⁴⁹

A legpontosabb leírás arról, hogy a cionisták és a Zsidó Tanács miért nem kaptak segítséget a Vöröskeresztől, a diplomatáktól vagy a magyar

⁴⁵ Kovács 2015, 17–38.

⁴⁶ YVA. P.32. 2/33–35. Komoly Ottó levele Háim Barlasnak. 1944. július 29.

⁴⁷ Angelo Rotta pápai nuncius április–június során több jelentésben számolt be a magyar zsidóság helyzetéről, illetve a miniszterelnöknek és külügyminisztériumnak küldött jegyzékben tiltakozott. Somorjai 2022, 182–194. Jean de Bavier, a Svájci Vöröskereszt magyarországi delegátusa sem a német megszállás előtt, sem utána nem tudta genfi feletteseit rábírní a magyar zsidók iránti nagyobb felelősvállalásra, miközben a magyar politikai vezetésnél rendszerint zárt ajtókkal találkozott. Ben-Tov 1992, 66–74.

⁴⁸ Tschuy 2002, 125.

⁴⁹ YVA. P.12. 30/1–2. Krausz Miklós levele Háim Poznernek. 1944. június 19.

politikai vezetéstől, Kasztner Rezsőtől származik. Ő június folyamán – feltehetően a saját akciójának igazolása érdekében is – az alábbi tényállást rögzítette: „Ma már teljesen világos, hogy a zsidókérdésért felelős belügyminiszter, Endre László a legradikálisabb megoldás mellett döntött. A belpolitikai helyzet zűrzavara, a tömegek apátiája (amit az események értelmének és mértékének ügyes álcázása megkíván) tette lehetővé számára ezt a szörnyű játékot. A Vöröskereszt, a szóban forgó külképviseletek és az egyházak legfeljebb gyenge kísérleteket tettek a folyamat mérséklésére, de sehol nem hallgattak rájuk. A liberális beállítottságú politikai elemeket Magyarországon vezető személyiségek letartóztatásával szinte teljesen kiiktatták, a második vonalat, vagyis követőiket pedig annyira megfélemlítették, hogy gyakorlatilag tétlenségre kényszerültek. Ugyanez vonatkozik az egykori Szociáldemokrata Párt támogatóira is. Az úgynevezett Judenrat és a zsidókérdésért felelős hatóság között átjárhatatlan fal húzódik, és a Judenrat tagjai legfeljebb a minisztériumtól kapnak utasítást bizonyos feladatok elvégzésére.”⁵⁰ Kasztner helyzetértékelése lényegében azt tükrözi, hogy a magyar zsidóság külső segítség nélkül maradt egy olyan, a németek által pártfogolt új magyar politikai konstellációban, amelyben sem az egyházak, sem a semleges országok diplomatái, sem pedig a liberális vagy mérsékelt konzervatív politikai erők nem merészeltek aktívan közreműködni, vagy nem volt meg a megfelelő befolyásuk akaratok érvényesítésére.

Kedvezőbb kimenetelt ígért a cionisták számára a Mentőbizottság által kezdeményezett akció, amely a Magyarországra érkezett SS-kommandó egyik tisztje, Dieter Wisliceny Hauptsturmführer megvesztegetésére irányult. A tárgyalásokat a Mentőbizottság két tagja, Joel Brand és Kasztner Rezső folytatta, a szlovákiai félillegálisban működő mentőcsoport, a Munkacsoport tapasztalatai alapján. Ma már tudjuk, hogy a szlovákiai deportálások leállításában a Wislicenynek átadott összegek nem játszottak szerepet, azonban akkor mind Pozsonyban, mind pedig Budapesten ebben a hitben éltek. Ezt nevezték Európa-tervnek, majd ebből született a „vért áruért” ajánlat, amely a magyarországi holokauszt egyik legvitatottabb témájává vált. Mivel a téma kellően feldolgozott

50 MA-YYA. D.1.1391/715–718. Kasztner Rezső levele Nathan Schwalbnak. 1944. június 24.

és ismert,⁵¹ ennek részleteit itt mellőzzöm. Azonban a választott stratégiák és eredményességük szempontjából néhány tényállás tisztázásra szorul. Annál is inkább, mivel az átfogóan „Kasztner-ügyként” kezelt tárgyalássorozatról tömérdek téves információ, ferdítés és hibás magyarázat kering.

A Mentőbizottság a tárgyalások kezdetén két célt tűzött ki: az egyik a magyar zsidók koncentrálásának, de különösképpen deportálásának megakadályozása, a másik a megszállás előtti napokban a Palesztina Hivatalhoz érkezett 600 palesztinai bevándorlási engedély felhasználása.⁵² Utóbbi, vagyis az alija nyilvánvaló folytatása volt a cionista mozgalom korábbi fő tevékenységének: a legelkötelezettebb tagok Palesztinába juttatásának. Ennek fényében nem meglepő, hogy – a későbbi torzításokkal vagy elhallgatásokkal szemben – az egyes cionista intézmények, illetve a haluci csoportok vezetői kivétel nélkül mind tudtak az akcióról, és egyöntetű felhatalmazást adtak annak megvalósítására. Kisebb-nagyobb nézeteltérések fennálltak, mindazonáltal a Mentőbizottság vezetése és a közös koordinációs ernyőszervezet alá tömörült haluci csoportok közötti együttműködés addig soha nem látott szintre emelkedett. „Örömmel állapíthatjuk meg, hogy bár a tét ma nagyon magas, sok súrlódási pont megszűnt és nagyobb a kölcsönös megértés. Ehhez hozzájárult az is, hogy minden területen alapvető paritásban állapodtunk meg, és hogy minden százalékos alapú társulás már régen megszűnt”⁵³ – írta Rafi Bensalom és Perec Révész 1944 májusában. Egyetlen kivétel adódik. Krausz Miklós, aki kezdetben közbenjárt az alija elindításáért, a svájci követségre menekült, miután a magyar államrendőrség megpróbálta letartóztatni. Ott Carl Lutz konzultól kapott menedéket és védelmet, azonban a mentési munkálatokban júniusig nem működött közre. Komoly keserűen jegyezte meg május végén, hogy „március 19-e óta Krausz úr nem érintkezett azokkal, akik a veszélyben lévők legalább egy részének megmentésére keresték a módot. Nem tud-

⁵¹ Szita 2005; Braham 1997, 1024–1063.

⁵² A tárgyalási célokat szinte minden, az események idején keletkezett levelükben, majd a vonat útnak indulását követő jelentéseikben is leírják. MM-YYA. D.1.718. [filószámozás nélkül]. Komoly, Kasztner, Cvi Goldfarb távirata Isztambulba. 1944. május 1.; YVA. P.52. 107/15–20. Kasztner Rezső jelentése Nathan Schwalbnak. 1944. július 12.

⁵³ MA-YYA. D.1.1359. 617–621. Perec Révész és Rafi Bensalom levele Wenja Pomeranznak és Menachem Badernek. 1944. május 19.; Cohen 87–88.

tuk rávenni, hogy a hivatalos szervekkel meglévő kapcsolatait együttműködésre rendelkezésünkre bocsássa.”⁵⁴

A tárgyalások folyamán a cionisták már elkészítették a 600 alijázó nevét tartalmazó listát, amikor Eichmann megtette híres ajánlatát a „vért áruért” cseréről. Az ajánlatot Joel Brand Isztambulba közvetítette a zsidó szervezetek és a szövetségesek felé. Brand nem tért vissza, közben a németek magyar segédlettel megkezdték a magyarországi zsidók deportálását, így a tárgyalások ezen része okafogyottá vált. Kasztner már június közepén megfogalmazta, amit valószínűleg már néhány héttel korábban tudott: „Ami korábban aktuális volt, ma már nem képezi a tárgyalások részét; többé nem lehet szó a deportálások általános leállításáról. Ami tárgyalható, az a munkaképtelen felnőttek és gyermekek egy kis részének megmentése [...], [valamint a munkára küldött zsidók tisztességes bánásmódban részesítése].”⁵⁵ A cionista vezetés le-targiába esett, a helyzetet kilátástalannak érezte. Ez idő tájt jegyezte fel Komoly Ottó a naplójában, hogy „nagyon fáradtan és gondokkal terhelten a jövő miatt. (MCSz, deportáció, gettó stb.)”⁵⁶

Kasztner csak ekkor lépett először kapcsolatba Eichmannal, majd Kurt Becherrel, és sikerült meggyőznie tárgyalópartnereit arról, hogy a 600-as listán szereplő személyeket Budapestre szállítsák. További pénzajánlatok, megvesztegetések és politikai-személyes érdekek érvényesítése eredményeként az alijázók névsora tovább bővült. Nemcsak cionisták, de neológ és ortodox vallási vezetők, hitközségi elöljárók, értelmiségiek, tudósok, illetve az utazásért hatalmas összegeket kifizetett vagyonos személyek is felkerültek. Ma már tudjuk, hogy az SS-nek egyáltalán nem állt szándékában a magyar zsidók többségének megkímélése: csupán maroknyi zsidó életének megkímélését tartotta elfogadhatónak, amennyiben diplomáciai és anyagi érdekeik azt megkívták.⁵⁷ A közel 1700 embert szállító különvonat június végi elindulása és későbbi sorsa már közismert tény.⁵⁸ Eközben, mintegy mellékalkuként, több mint 15 000 zsidót deportáltak fizetség fejében az

54 YVA. P.32. 2/31. Komoly Ottó levele. 1944. május 29.

55 HA. Kasztner gyűjtemény. 80/187P/32. [Kasztner Rezső levele Nathan Schwalbnak]. 1944. június 18.

56 YVA. P.31. 44. 1944. május 22-i naplóbejegyzés.

57 Breitman–Aronson 1992, 182–190; Bauer 1989, 114–118.

58 A „Kasztner akció” és „Kasztner vonat” részleteiről lásd például: Szita 2005, 47–169.

ausztriai Strasshofba, akik a környék iparának munkaigényét elégítették ki, és viszonylag kedvezőbb életfeltételekben részesültek.⁵⁹

Komoly és Kasztner a vonat elindulása után így magyarázták tetteiket: „Mint már korábbi leveleinkben is hangsúlyoztuk, ezt az ajánlatot [miszerint pénzzel vagy áruval fizetünk a deportálások leállításáért] azzal a feltételezéssel tettük, hogy Joelnek időközben sikerül valami pozitívumot elérnie, és hogy Stefan [Amerika] vagy Brodeczky [Anglia] közvetlen szállítmányai feleslegessé teszik a pótajánlatunk végrehajtását. Ez volt számunkra az egyetlen kiút abban az időben, amikor kívülről csak rádiós elérhetőségeink voltak, amikor Hágár [Magyarország] hermetikusan elzárkózott minden kapcsolatfelvételi kísérlet elől, és amikor azzal a dilemmával szembesültünk, hogy vagy megpróbáljuk ezt az utat, vagy nem teszünk semmit. Ráadásul az a reményünk, hogy ez nem függ keszeftől [pénztől], nem pusztá feltételezés volt (még akkor is megtettük volna az ajánlatot, hogy legalább zémánt [időt] nyerjünk), hanem Wenja 30/6 keltezésű mivrák [távirat] is erre ösztönzött bennünket, amelyben tájékoztattak minket, hogy keszef (pénz) rendelkezésre áll mind a gerusch [deportálás] megállítására, mind az alija számára.”⁶⁰

1944 nyara – sikere

Mint ismert, a különvonat először a bergen-belseni német koncentrációs tábor prominens zsidók számára fenntartott részébe érkezett, majd az év végén az utasokat két részletben Svájcba szállították át. A manővert hosszas tárgyalások előzték meg a nemzetközi zsidó szervezetek és a náciok között, amelyeken Kasztner is részt vett. Ő energiáit a különvonat utasainak és a strasshofi deportáltak megsegítésére, később pedig más zsidó táborok támogatására fordította, Kurt Becher náci tiszt közreműködésével.

A cionisták addig alkalmazott stratégiái csak azután kezdtek eredményeket felmutatni, hogy Horthy Miklós július 6-án leállította a de-

⁵⁹ A strasshofi akcióról lásd: Molnár 2021, 27–38.

⁶⁰ YVA. P.52. 107/SM-66. Kasztner Rezső és Komoly Ottó jelentése Nathan Schwalbnak. 1944. július 28.

portálásokat. Szembetűnő például, hogy Komoly Ottó törekvései esetében a „magyar vonalon” július–augusztus folyamán mutatkoztak az első eredmények. Ekkor sikerült szoros kapcsolatot kialakítani Mester Miklóssal, Bereczky Albert református lelkésszel vagy éppen Tildy Zoltánnal és más kormányzati és egyházi vezetőkkel.⁶¹ Komoly az új kapcsolattrendszerét kihasználva a budapesti zsidók deportálásának megakadályozásán dolgozott. A halucok döntő többsége a Kasztner-vonaton elhagyta az országot, maradékuk illegális iratokkal, sárga csillag nélkül járta a várost. A nyári hónapokban már nem leselkedett rájuk olyan nagy veszély, mint korábban, mivel a hatóságok kevésbé voltak érdekelték a „törvényeket” megszegő fiatal zsidók elfogásában.⁶² Ráadásul a halucok szinte akadálytalanul szabadították ki társaikat a különböző internálótáborokból és börtönökből, ami korábban még lehetetlen küldetésnek bizonyult.⁶³ A Románia irányába tartó illegális határátlépés még néhány hétig folytatódott. Július végére, augusztus elejére az illegális határátlépés már „olajozott gépezetként” működött, így egyetlen lebukás nélkül hetente 20–30 mozgalmi tag jutott át a határon.⁶⁴ Azonban néhány nappal később, augusztus 23-án, amikor Románia kilépett a német szövetségből, a határ hadszíntérré vált, lezárva a menekülés lehetőségét.

Amint látható, a cionisták fő stratégiái az említett időszakban változatlanok maradtak, ugyanazokat az irányelveket követve tárgyaltak a megszálló németekkel, a magyar politikai köröket ostromolták a zsidó életek megkímélésére vonatkozó beadványaikkal és kéréseikkel, illetve illegális, földalatti munkát végeztek saját tagjaik megmentéséért. 1944 július–augusztusában a belpolitikai és geopolitikai körülmények változása tette lehetővé, hogy a „magyar vonalon” fáradozásaik részben célt értek, illetve az illegális működés keretei kiszélesedtek. A német hadsereg minden fronton hátrálni kényszerült, a szovjetek gyorsan közeledtek Magyarország felé, így a magyar politikai vezetésnek már nem fűződött érdeke a zsidókérdés radikális megoldásához. Emellett a németellenes körök is nagyobb mozgásteret nyertek. A Lakatos-kor-

⁶¹ Braham 1997, 1073–1074; Majsai-Schmidt-Mester 1983, 245–267.

⁶² Salamon 2016, 105–106.

⁶³ Bensalom 2003, 73–75.

⁶⁴ YVA. P.32. 2/48–51. Rafi Bensalom, Cvi Goldfarb és Perec Révész jelentése. 1944. augusztus 18.

mány testesítette meg ezt a változást, amely a „normalitás” és a vihar átmeneti csillapodásának érzetét keltette a cionistákban.

A nyár legjelentősebb mentési akcióját Krausz Miklós és Carl Lutz szervezte meg. Ennek keretében a Svájci Követség Idegen Érdekek Képviseletének Kivándorlási Osztálya az Üvegházban készítette elő 7800 személy kivándorlását, majd ez a kollektív útlevél adta meg az alapot a védlevelek intézményének.⁶⁵ Komoly Ottó szintén nyáron találkozott a Svájci Vöröskereszt új kiküldöttjével, Friedrich Bornnal, vele pedig a zsidó gyerekek kivándorlásának előkészítéséről állapodtak meg. Ebből nőttek ki a későbbi cionisták által működtetett zsidó gyermekotthonok.

A helyi cionisták és diplomaták együttműködéséből kiinduló kezdeményezések nem voltak függetlenek a nemzetközi eseményektől és a belpolitikai változásoktól. Először is nemzetközi szinten aktivizálódott egy olyan diplomáciai hálózat, amely a War Refugee Board szervezettől és más nemzetközi zsidó szervezetektől indult ki. Ezek a semleges államok diplomatáit felhasználva tettek kísérletet a magyar zsidók maradványainak megsegítésére.⁶⁶ A külföldi kezdeményezés eredményességéhez elengedhetetlennek bizonyult a fent taglalt belpolitikai változás, amely teret adott a diplomáciai akcióknak. Ezt a megállapítást alátámasztja Lutz és Krausz 1944 tavaszán mutatott tehetetlensége is. Ennek fényében érdemes a Lutz–Krausz, majd Wallenberg, Born és más semleges államok képviselőinek mentési törekvéseit ebben a felülről induló diplomáciai-politikai keretben értelmezni, és nem kizárólag a diplomaták egyéni kezdeményezésének tulajdonítani.

Összegzés

Az itt leírtak döntő részben megegyeznek Novák, Cohen és Molnár eddigi megállapításaival, azokat néhány tekintetben kiegészítik vagy mélyebben ismertetik. Először is a német megszállás előtti Magyarországon még mindig egy törvényeken alapuló ország volt, és a magyar zsidóság, így a cionisták is bíztak biztonságuk jogi garanciáiban. Mivel számukra ismert volt, hogy a környező országokban a törvényes rendet

⁶⁵ Vámos 2008, 43–50.

⁶⁶ Paroz 2022, 11–15; Ben-Tov 1992, 70–71; Segev 2014, 355.

felborítva tömegesen irtják ki az ottani zsidókat, hitték, hogy a magyarországi törvényesség, amely addig biztosította létezésüket, továbbra is védelmük záloga marad.⁶⁷

A cionisták kettős, azaz hibrid stratégiát követtek. Egyrészt a zsidóellenes intézkedések radikalizálódásával olyan „makroszintű politikai” megküzdési stratégiákat alakítottak ki, amelyek meghatározták a cselekvési irányukat és hosszabb távú céljaikat. Négy fő irány rajzolódt ki: törekvés, hogy a magyar politikai elitől védelmet nyerjenek, majd tőlük a zsidóellenes lépések mérséklését elérjék; a német megszállókat tárgyalási úton rábírní a radikális intézkedések – mint a gettósítás és a deportálás – elvetésére; külföldi diplomáciai kapcsolatok kiépítése és intervenciójuk kicsikarása; mindezekkel párhuzamosan pedig földalatti tevékenységek folytatása. Mindeközben a változó politikai-geopolitikai körülményekre reagálva rövidebb távú, adaptív stratégiákat is alkalmaztak, amelyek az adott helyzetből adódó lehetőségek kihasználására és a mindennapi túlélésre összpontosítottak. Ilyen megoldások között szerepelt a személyes kapcsolatok kialakítása, tárgyalási szempontok folyamatos módosítása, hamis iratok készítése, a szöktetések szervezése, valamint bújtatás és menekülés.

E kettős stratégia gyakorlati alkalmazását jól szemlélteti Komoly Ottó vagy a halucok tevékenysége. Komoly a „magyar vonalon” folytatott nagystratégia keretében 1944 tavaszán sikertelenül próbált kapcsolatot létesíteni antiszemita kormánykörökkel, míg nyáron már a magyar ellenállás köreiben talált támogatásra. A halucok földalatti, illegális munkája jelentette a fő irányvonalat, ám ezen belül az alkalmazott módszereket az aktuális lehetőségekhez igazították. Például amikor tavasszal a bunkerépítés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a hangsúlyt a hamis papírokra és a tizulra (menekülés) helyezték át. E kétszintű stratégia célja a cionista mozgalom belső kohéziójának megőrzése és a közösség lehető legnagyobb részének megmentése volt a drámaian megváltozott körülmények között.

E tanulmány a legmesszemenőbben egyetért azokkal a korábbi megállapításokkal, amelyek szerint a cionisták minden adódó lehetőséget kihasználtak saját maguk és a magyar zsidó közösség megmentésére, amennyiben pedig hibákat követtek el, az annak tudható be, hogy csak

⁶⁷ Cohen 1986, 29.

rossz döntések közül választhattak.⁶⁸ 1944 tavaszán kudarcok sorával szembesültek: a vidéki zsidóság deportálását nem tudták érdemi módon befolyásolni, illegális önmentési kísérleteik jelentős veszteségekkel és kevés eredménnyel jártak. Ez annak volt köszönhető, hogy Magyarországon ekkor gazdasági vagy politikai érdekből, illetve pusztán félelemből szinte senki sem volt hajlandó segítséget nyújtani számukra. Legalábbis így élték meg a cionista vezetők. Jól felfogott érdekeik szerint egyedül a megszálló erők bizonyos köre volt hajlandó mentési, majd menekülési utat felajánlani számukra, amely végső soron csak a cionista mozgalom magjának és néhány hitközségi vezetőnek, prominens személynek biztosított kiutat.

Források

Levéltári források

MA: Massuah Archive
 Háoár Hácioni – A cionista ifjúság
 HA: Hagana Archive
 80. fond: Brand/Kasztner files
 YVA: Yad Vashem Archive
 P.32 Hansi és Joel Brand, a Segély- és Mentőbizottság tagjainak gyűjteménye
 P.31 Komoly Ottó gyűjtemény
 P.52 Yehuda Bauer gyűjteménye
 P.12 Chaim Pazner Levéltára
 MA-YYA: Moreshet Archive – Yad Yari Archive
 D.1 Isztambuli Mentőbizottság dokumentumai
 GFHMA: Ghetto Fighters' House Museum Archive

Irodalom

Bartha, Ákos 2021a: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944-1945*. Budapest, Jaffa.
 Bartha, Ákos 2021b: Cionista bunkerek Budapesten a német megszállás idején. *Szombat*, 33. évfolyam, 8, 20–24.
 Bauer, Yehuda 1989: The Mission of Joel Brand. In Marrus, Michael (szerk.) *The Nazi Holocaust. The End of the Holocaust*. 9 kötet. Berlin – New York, K. G. Saur.
 Bensalom, Rafi 2003: *Mert élni akartunk*. Budapest, Holokausz Emlékközpont.

⁶⁸ Szita 2005, 158; Molnár 2013, 116–129.

- Ben-Tov, Arie 1992: *Holocaust. A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt*. Budapest, Dunakönyv Kiadó.
- Braham, Randolph 1997: *A népiértés politikája I–II*. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó
- Breitman, Richard – Aronson, Shlomo 1992: The End of the „Final Solution”? Nazi Plans to Ransom Jews in 1944. *Central European History*, 2, 177–203.
- Cohen, Asher 1986: *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944*. New York, Boulder.
- Golan, Moshe 2014: A magyarországi cionista szervezetek zsidó menekülteket segítő tevékenysége Magyarország német megszállása előtt. *Hacofe*, 9. évfolyam, 5–11.
- Kovács, András 2015: A magyar intencionalizmus: Új irányok a magyar holokauszt történetírásában. In Randolph, L. Braham (szerk.) *A Holokauszt Magyarországon hetven év múltán: Történelem és emlékezet*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 13–38.
- Kubátová, Hana: Jewish Resistance in Slovakia, 1938–45. In Henry, Patrick (szerk.) *Jewish Resistance Against the Nazis*. Washington DC, Catholic University of America Press, 504–518.
- Laczó, Ferenc 2019: Munkácsi Ernő feloldhatatlan dilemmái: A holokauszt magyar történetírásának kezdetei. *Élet és Irodalom*, 63. évfolyam, 3.
- Majsai, Tamás – Mester, Miklós – Schmidt, Mária (szerk.) 1983: *Komoly Ottó naplója. Ráday Gyűjtemény évkönyve*. III. Budapest, 238–305.
- Mester, Miklós 2012: *Arcképek két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrofális magyarországi 1944. esztendőre és közvetlen következményeire is, 27 év távlatából*. Budapest, Tarsoly Kiadó.
- Mintzberg, Henry 1987: Crafting Strategy. *Harvard Business Review*, 65, 66–75.
- Molnár, Judit 2013: Komoly Ottó, Kasztner Rezső és a magyar cionisták embermentő tevékenysége 1944-ben. *Századok*, 147. évfolyam, 1, 107–129.
- Molnár, Judit 2021: Véletlenek. 15 ezer fős „munkaerő-szállítmány” sorsa 1944 júniusában. In Frojimovics, Kinga – Molnár, Judit (szerk.) *Szeged–Strasshof–Szeged: Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” Szegedről deportáltakról. 1944–1947*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Politológia Tanszék – Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 27–38.
- Novák Attila 2002a: A „szaloncionizmus”-tól a tömegmozgalomig. A magyarországi cionista mozgalom a második világháború első éveiben. In Karsai, László – Molnár, Judit (szerk.) *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapján*. Budapest, Mazsihisz, 509–533.
- Novák, Attila 2002b: A Chance Not Taken. Zionist-Hungarian Diplomatic Cooperation in the Second Half of the 1930s. In Kovács, András – Andor, Eszter (szerk.) *Jewish Studies at the CEU, 1999–2001*. Budapest, Central European University, 327–353.
- Novák, Attila 2007: Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához. *Századok*, 141. évfolyam, 1, 143–167.
- Olosz, Levente 2024: Zsidóellenes erőszak és zsidó önvédelem az őszi őrés forradalomban. In Fóris, Ákos – Gellért, Ádám (szerk.) *Forradalmi erőszak Magyarországon 1918-ban*. Budapest, Erőszakkutató Intézet, 134–218.
- Paroz, Jean-François 2022: *Die humanitäre Diplomatie von Carl Lutz und die anderen neutralen Diplomaten in Budapest im Sommer 1944*. Andrassy Tudományegyetemen elhangzott előadás leirata. 2022. április 6. (A szerző birtokában).
- Révész, Peretz 2019: *Standing up to Evil: A Zionist's Underground Rescue Activities in Hungary*. Jerusalem, Yad Vashem.

- Ronén, Avihu 2016: Stei tfiszot ávántgárd: Hásomer Hácáir béPolin uvéHungária bétkufát háShoá [Két avantgárd felfogás: Hásomer Hácáir Lengyelországban és Magyarországon a holokauszt idején]. *Israel Studies*, 23, 183–204.
- Rumelt, Richard 2011: *Good Strategy, Bad Strategy: The Difference and Why it Matters*. London, Profile Books.
- Salamon, Mihály 2016: *Keresztény voltam Európában. Pesti riportregény a nyilas időkből, 1944–1945*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Schweitzer, Gábor 2022: Az elmúlt év története – 5703. In Margittai, Linda (szerk.): *Ellenállni a gonosznak: tanulmányok a 70 éves Karsai László tiszteletére*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszék, 201–212.
- Segev, Zohar 2014: *The World Jewish Congress during the Holocaust Between Activism and Restraint*. Berlin, Walter de Gruyter.
- Snyder, Timothy 2016: *Fekete Föld: A holokauszt: múlt és fenyegető jövő*. Budapest, 21. Század Kiadó.
- Somorjai, Ádám 2022: *Angelo Rotta magyarországi nuncius politikai jelentéseiből. 1938–1945*. Budapest, METEM – HEH.
- Szabó, Ödön (Jesurun Élijáhu) 2022: Így éltük túl Isten segítségével a holokausztot. [Közreadja Veszprémy László Bernát]. *Múlt és Jövő*, 4, 92–106.
- Szita, Szabolcs 2005: *Aki egy embert megment – a világot menti meg – Mentőbizottság – Kasztner Rezső – SS-embervásár*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Trunk, Isaiah 1972: *Judenrat; the Jewish councils in Eastern Europe under Nazi occupation*. New York, Macmillan.
- Tschuy, Theo 2002: *Becsület és bátorság. Carl Lutz és a budapesti zsidók*. Miskolc, Well-Press Kiadó Kft.
- Vámos, György 2008: *Üvegsziget – Történelmi antológia – Carl Lutz és a budapesti cionisták mentőakciói 1944-ben*. Budapest, Makkabi Kiadó.
- Veszprémy, László Bernát 2018: Egy „holtig betári” – Szilágyi Dénes radikális cionista munkássága. *Múlt és Jövő*, 2–3, 104–113.
- Veszprémy, László Bernát 2023: *Tanácstalanság – A zsidó vezetés Magyarországon és a Holokauszt, 1944–1945*. Budapest, Jaffa Kiadó.